УДК 821.161.2-311.6.09

Л. А. Кулішенко

ОБРАЗ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті досліджено жіночі образи Марти із роману Д. Гнатко «Душа окаянна» та Ірени з роману «Багряний колір вічності» Н. Гурницької на тлі історичних подій. Подано порівняльну характеристику головних героїнь романів, визначено їхні спільні та відмінні риси. З'ясовано, що Марта та Ірена уособлюють у собі образи «жінка-мати» та «жінка-кохана», оскільки їхньою екзистенційною потребою є саме сімейні цінності.

Ключові слова: історичний роман, жіночий образ, жіноча доля, характер, кохання, щастя.

DOI 10.34079/2226-3055-2020-13-22-39-44

Процеси гуманізації, що є характерними для сучасності, розкривають можливості висвітлення феміністичних процесів. Фемінізм як прояв жіночої свободи є ознакою сучасного життя. Розгляд гендерних питань, соціальної рівності чоловіка і жінки у різних галузях життєдіяльності суспільства сприяє відтворенню сутнісної характеристики жінки.

Образ жінки, її поведінка та функції у суспільстві з часом змінювалися. Процеси трансформацій жіночого образу можна спостерігати у художній літературі, яка є засобом осмислення життя попередніх поколінь. С. Єфремов вважав, що саме через жіночі образи «найкраще можна пізнати національну вдачу, національний дух, саму навіть національну ідею кожного народу. Адже завжди і всюди жінка творила й охороняла домашнє вогнище, під її доглядом та піклуванням були усі «хатні справи», отже й традиції роду, а значить і самої породи певного ґрунту людей. Саме в жіночих постатях знаходять своє втілення найтиповіші вияви національного духу, найглибші його ознаки та разом і ті загальні змагання, які хвилюють почуття» [4, с. 334–335].

Якщо раніше можна було ознайомитись в основному з чоловічим сприйняттям жіночого образу, то нині говоримо про розвиток жіночої прози в сучасній українській літературі, яку представляють Г. Гордасевич, О. Забужко, Т. Зарівна, С. Йовенко, С. Майданська, М. Матіос, Н. Тубальцева тощо. Є автори, які зображують долю жінки у вирі історичних перипетій. Серед них виділяємо таких, як Дарина Гнатко – дипломант Міжнародного літературного конкурсу «Коронація слова», автор романів «Катерина», «Проклята краса» та «Душа окаянна», та Наталія Гурницька – відома українська письменниця, чий дебютний роман «Мелодія кави у тональності кардамону» увійшов у десятку найуспішніших книжок сучасної української літератури.

Трансформація ролі жінки у суспільстві є тією проблемою, яка привертає увагу багатьох дослідників. Значення жінки у сучасному суспільстві, реалізація її материнського потенціалу та здатність до самоактуалізації досліджується багатьма вченими, а саме: Т. Андреевою, А. Менегетті, О. Мірошниченко, О. Пастушенко, А. Чекаліною та іншими. Мовознавчі аспекти концепту «жінка» розкриті О. Бондаренком та Т. Сукаленко, мовний образ жінки та лексико-семантичне поле «жінка» у сучасній поезії дослідила Г. Дядченко. Особливості української жіночої

прози розкривали такі науковці: В. Агєєва, Т. Гундорова, Н. Зборовська, О. Карабьова, Т. Тебешевська-Качак, С. Філоненко тощо.

Однак не зовсім розкритою залишається тема жінки в історичній прозі сучасних письменниць, зокрема Д. Гнатко та Н. Гурницької, творчість яких є об'єктом дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей жіночих образів Марти із роману Д. Гнатко «Душа окаянна» та Ірени з роману «Багрянний колір вічності» Н. Гурницької на тлі історичних подій. Досягнення мети забезпечується розв'язанням таких **завдань**: надання характеристики Марти та Ірени через призму формування особистості, з'ясування причин вчинків та загальної поведінки героїнь, визначення їхніх життєвих цінностей та впливу історичних подій на жіночу долю, виявлення значення таких творів у сучасному українському суспільстві.

Вирішенню завдань сприятиме ознайомлення з класифікацією типологічної системи жіночих образів, яку уклала Т. Тебешевська-Качак. Ця система складається з трьох груп, які виражають певні тематичні тенденції; кожна з цих груп у свою чергу поділяється на певні типи жіночих образів із відповідними характеристиками. Дослідниця виділила такі групи образів:

- образи жінок, які відповідають традиційним патріархальним уявленням («дівчина, яка самореалізацію власного «Я» бачить у вдалому заміжжі», «мати», «пасивна жінка»);
- образи жінок, у характерах яких спостерігаємо синтез традиційних патріархальних уявлень і їх заперечення щодо жіночої ролі в суспільстві («жінка – аристократка духу», «жінка – романтик», «жінка, що живе за законами свого часу»);
- третя група складається з образів жінок, які заперечують стереотипні патріархальні уявлення й демонструють ідею самоутвердження жінки у суспільстві («перехідний тип (від пасивної до активної) жінки», «нова жінка», «феміністка») [5, с. 123].

На доцільність використання цієї класифікації вказує те, що дослідниця заклала в її основу «збірний критерій: структуру образу та поведінку героїв, які залежать від сповідуваної письменницею тенденцією «жіночого письма» [5, с. 125].

Аналізовані романи є історичними, оскільки у них відтворені події певної епохи з минулого. Дії у романі Д. Гнатко «Душа окаянна» відбуваються на початку XVIII століття на Лівобережній Україні – на Полтавщині, у місті Батурин, у Києві. У творі є події пов'язані з Батуринською трагедією та Полтавською битвою. У творі є такі історичні особи, як гетьман Іван Степанович Мазепа, Пилип Орлик, московський цар Петро I, полковник Мирон Ковальський, його син Андрій, генерал Михайл Зосимович Шувалов, князь Меншиков тощо.

У романі «Багрянний колір вічності» Н. Гурницької відтворено події, які охоплюють усе XX ст. та поч. XXI ст., а саме передвоєнний дорадянський Львів, Львів у період Другої світової війни, сучасний Львів та Київ з подіями на Майдані. Авторка зазначає, що твір присвячено сестрі її бабусі Анні Лозинській (Бурдан) та всім родинам, які були репресовані сталінським режимом.

На тлі цих драматичних для України подій показано складне життя головних героїнь романів. Ці непрості долі Марти та Ірени переплелися з долею України та є виразниками тих страждань, які припали на ці покоління у різні історичні періоди.

Для розгляду характерів цих жінок важливим є з'ясування тих факторів, які вплинули на становлення особистостей. Отож, Марта – наймолодша донька панотця Сави Даниловича Красногляда. Його характер подається через сприйняття дружини Васси Карпівни: *«Дарма, що має сан і стоїть перед престолом Божим, лиха таки*

людина, і довгі роки служіння Господові анітрохи не пом'якишили його серце, не змінили гнівного, жорстокого норову» [1, с. 5–6]. Власне через це «...жодного дня не була вона з ним щасливою» [1, с. 6], хоча й мала з ним два сини та три доньки. Сама Васса мала покірний характер, його ж успадкували дві доньки, а от Марта була іншою: «Із самого малечку виявляла вона незалежний, волелюбний норов...», однак «... ані лютою, ані жорстокою Марта, на щастя, не була...» [1, с. 7]. Батько називає її окаянною, грішною, бо не корилася його волі, а він прагнув видати доньок за немолодих чоловіків для утвердження соціального статусу.

«Оскільки людина – це єдність фізичного і духовного, природного та соціального начал, у межах лексико-семантичного поля «жінка» можна виділити сфери біологічних характеристик і соціальної реалізації. Сфера біологічних характеристик охоплює опис зовнішності, змалювання внутрішніх якостей і почуттів та звертається до фізичного та ментального стану людини» [3, с. 33].

З огляду на це важливою є портретна характеристика головної героїні: «Марта була схожа на батька: таке саме темне, майже чорне, волосся, вродливе, хоча й з менш різкими рисами, лице та чорні очі» [1, с. 9]. Ця врода вражала чоловіків, в обіймах яких вона шукала своє щастя і часом мала неприємності. Першим коханням Марти став безрідний Микита – людина побожна, яка служить у церкві. Марта согрішила з ним і батько жорстко покарав її – силою змусив позбутися дитини. Після цього ненависть до батька ятрила Мартину душу. Заради помсти вона вийшла заміж за полковника Мирона Ковальського, а побачивши його сина Андрія, покохала його на все життя. На долю Марти випадають нелегкі випробування: втрата дітей, розчарування у коханні, убоління за долю сестер, душевні муки через ненависть до батька, споглядання жахливого знищення Батурина, сприйняття війни як розлучниці, порятунок коханого Андрія. Головним сенсом життя для Марти було кохання.

І тільки прощення батька перед його смертю допомагає Марті почати нову сторінку свого життя з Андрієм у Києві.

Більш драматичним і складним видається доля головної героїні роману «Багрянний колір вічності» Н. Гурницької. У творі показано все життя Ірени – наймолодшої доньки «змішаної українсько-польської родини» [2, с. 16]. Вона була єдиною донькою, тому стала загальною улюбленицею. Автор зазначає: «Окрім того, їй пощастило народитись у доволі затишну епоху між двома війнами, а тому дитинство її минуло у доброзичливій і спокійній атмосфері життя типової міщанської сім'ї: без великих потрясінь, трагедій чи проблем» [2, с. 17]. Батько Ірени був власником фабрики шкіряної галантереї. «Тато, щоправда, був доволі суворою, категоричною та важкою за характером людиною, проте діти не лише побоювалися його, але й поважали і по-своєму любили» [2, с. 18]. З матір'ю в Ірені були дуже близькі стосунки. «Власне від мами в Ірені була ота інтелігентність, вміння зоставатися собою та любов до книжок і мистецтва» [2, с. 20]. Навчалася у приватній жіночій гімназії, любила малювати і мала багато планів, однак доля підготувала випробування: втрату першого кохання (Павла вбили грабіжники), лихі часи «совєтів» у Львові з подальшим арештом коханого чоловіка Анджея, нелюдські тортури сталінських репресій і заслання в Казахстан, поховання старшої доньки та безрезультатний пошук меншої доньки. Ірена мала гарну сім'ю, турботливого чоловіка, дітей, але через перешкоди, так і не змогла досягти такого бажаного щастя.

Важливою ланкою розвідки є порівняльна характеристика Марти та Ірени. Спочатку зазначимо спільні риси:

1. Походження: обидві героїні походять із заможних для свого часу родин, хоча сім'я Ірени є більш забезпеченою.

2. Сімейний статус головних персонажів – молодші доньки, до яких зазвичай виявляють ніжність батьки. Таким було ставлення матерів, однак батько Марти сприймав доньок як спосіб збагачення та утвердження у суспільстві й тому прагнув видати їх заміж за забезпечених чоловіків. Це і стало причиною ворожнечі між ними та Мартою.

3. Перші почуття: на жаль, вони були невдалими. Марта покохала Микиту і завагітніла, однак їм не судилося бути щасливими, бо батько, дізнавшись про це, розлютився і зробив усе, щоб Марта втратила дитину. Микита виявився боязкою людиною, він навіть не намагався захистити Марту і покинув її, за що вона тривалий час сердилася на нього. У долі Ірени прикрий випадок (вбивство Павла грабіжниками) перекреслив її перше кохання, хоча батьки схвалювали її вибір і вже готували весілля. Ірена довго страждала і тільки через два роки почала зустрічатись з Анджеєм.

4. Втрата дітей: і Марта, і Ірена відчували гіркоту материнської втрати. Мартиного сина Василька вбивають під час знищення Батурина, а донька Ірени помирає від хвороби у Казахстані, куди їх заслали.

5. Ставлення до кохання: це почуття є провідним для обох жінок. Характеристика цих образів не буде повною без кохання як смислу життя і найвищої цінності для них. Прикметно, що вповні воно розкрилось для них не відразу. Шлях до щастя був тернистий через випробування долі та розчарування. Марта зустрічає коханого Андрія, однак він одружений, а вона його мачуха. Попри життєві перепони та лихоліття війни вони досягають щастя, лишаються удвох і оселяються у Києві. Ірена знаходить своє щастя у тихому, забезпеченому житті з Анджеєм, який кохає її, турбується про неї. У цьому шлюбі вона відчула радість материнства, але щастя тривало недовго. Примітно, що Ірена у ХХ ст. могла бути соціально активною, але у її житті превалює саме сімейне щастя.

6. Почуття власної гідності: Ірена і Марта – самодостатні особистості. Вони борються за своє щастя. Марта не боїться протиставитись батьку, що суперечило тогочасному способу життя, під час війни рятує коханого Андрія. Вона долає перешкоди і поводить себе нетипово для свого часу. Ірена долає багато труднощів і трагедій, однак лишається незламаною особистістю, відкритою до чужого горя. Почуття любові до навколишнього світу живе у її серці до останнього подиху (прихильність до людей, бажання допомогти їм, любов до книг та Львова).

Попри наявність стількох спільних рис, в образах цих жінок є відмінне:

1. Сприйняття коханими чоловіками. На це наклала відбиток епоха, а тому на початку ХVIII ст. Марта сприймається Андрієм лише як вродлива кохана жінка, натомість Анджей ставиться до Ірени як до достойної пари, гідної супутниці у житті.

2. Любов до рідних. Марта з ніжністю ставиться до всіх членів сім'ї, окрім батька Сави. Жаліє сестер, яких рідний батько видає за нелюбів, намагається захистити їх та себе. Ірена є улюбленицею у сім'ї, з повагою ставиться до батька, який є радником і опорою у житті.

3. Освіченість. Звичайно, на це вплинув історичний час, тому Марта не навчалась, а Ірена не тільки навчалась у першій приватній жіночій гімназії, а й збиралась вступати на художнє відділення Львівської політехніки, оскільки вона гарно малювала. Різниця у творах полягає саме у соціальній ролі жінки у різні історичні періоди.

4. Гріх першого кохання. Марта хоч і народилася у сім'ї священика, мала гріх ранньої позашлюбної вагітності, за що була жорстоко покарана батьком. Важливим є

й те, що саме спокута гріхів, вибачення Микити та батька дали Марті можливість бути щасливою. Ірена ж не мала дошлюбних стосунків з коханим Павлом і з майбутнім чоловіком теж, а тому всі нещастя її життя ніяким чином не можна пов'язати з неправильною поведінкою героїні, а лише з трагедією народу.

5. Цілісність образу. У творі «Багрянний колір вічності» подано більш повну характеристику Ірени – все її життя і навіть частину життєвого шляху її нащадків. У романі розгорнуто показано панораму історичних подій із причинно-наслідковими зв'язками. Образ Марти натомість є менш рельєфним, бо перед читачем постає тільки вольова жінка. У романі «Душа окаянна» зображено лише юність та молодий вік Марти.

Отже, і Марта, і Ірена є жінками своєї епохи, на долях яких позначились історичні події. В образі Марти показано перехід від патріархального уявлення про жінку до вольової жінки, яка протистоїть суспільним нормам у боротьбі за своє жіноче щастя. Марта – це прототип Ірени, яка є результатом еволюції ролі жінки у суспільстві. Марта має бунтарську вдачу, а тому прагне самостійно обирати свою долю, хоча й бачить своє щастя у коханні та материнстві. Ірена є соціально активною, відповідальною за своє життя, незламною у всіх життєвих обставинах.

Образи жінок є гармонійними й цілком вкладаються у формули «жінка-мати» та «жінка-кохана». Екзистенційною потребою Марти та Ірени є саме сімейні цінності, доміантним для них є прагнення до щастя. Така складова формує у творах особливу духовну атмосферу та презентує менталітет українського народу. Історичні романи є художнім осмисленням минулого, однак це один зі способів ознайомлення із часто трагічними сторінками української історії. У цьому і полягає їх неоціненне значення на шляху самоусвідомлення української нації.

Надалі **перспективними** можуть виявитись дослідження особливостей сучасної української жіночої прози поч. ХХІ ст., зокрема ідейно-тематичний напрям, художньо-образний та лексико-семантичний. Визначення сутності концепції жінки у сучасній прозі та художніх форм вираження також потребує розгляду. Такий підхід сприятиме зіставленню з художніми пошуками в закордонній літературі, що дозволить визначити місце української жіночої прози у світовому літературному процесі.

Список використаної літератури

1. Гнатко Д. Душа окаянна : роман / Д. Гнатко. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. – 288 с. ; Hnatko D. Dusha okaianna : roman / D. Hnatko. – Kharkiv : Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 2017. – 288 s.
2. Гурницька Н. Багрянний колір вічності : роман / Н. Гурницька. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. – 192 с. ; Hurnytska N. Bahrianyi kolir vichnosti : roman / N. Hurnytska. – Kharkiv : Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 2019. – 192 s.
3. Дядченко Г. Мовний образ жінки у сучасній українській поезії / Г. Дядченко // Освіта, наука, виробництво : реалії та перспективи : зб. наук. пр. – Суми : ФОП Цьома С.П., 2017. – С. 31–41 ; Diadchenko H. Movnyi obraz zhinky u suchasniï ukrainiskii poezii / H. Diadchenko // Osvita, nauka, vyrobnytstvo : realii ta perspektyvy : zb. nauk. pr. – Sumy : FOP Tsoma S.P., 2017. – S. 31–41.
4. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – Київ : Феміна, 1995. – 688 с. ; Yefremov S. Istoriiia ukrainskoho pysmenstva / Serhii Yefremov. – Kyiv : Femina, 1995. – 688 s.
5. Тебешевська-Качак Т. Б. Художні особливості жіночої прози 80–90-х рр. ХХ століття : моногр. / Т. Б. Тебешевська-Качак. – Тернопіль : Навчальна книга –

Богдан, 2009. – 192 с. ; Tebeshevska-Kachak T. B. Khudozhni osoblyvosti zhinochoi prozy 80–90-kh rr. XX stolittia : monohr. / T. B. Tebeshevska-Kachak. – Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, 2009. – 192 s.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2020.

L. Kulishenko

THE FEMALE IMAGE IN UKRAINIAN HISTORICAL PROSE AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The article explores the feminine images of Martha from D. Hnatko's novel «The Impious Soul» and Irena from N. Gurnitskaya's novel «The Purple Colour of Eternity» against the background of historical events. The actions in D. Hnatko's novel take place at the beginning of the eighteenth century in the Left Bank Ukraine – in Poltava, in the city of Baturin, in Kiev. The author highlights the events related to the Baturyn tragedy and the Battle of Poltava. In the novel by N. Gurnitskaya the events covering all the twentieth century are reproduced as well as the modern time, namely pre-war pre-Soviet Lviv, Lviv during the Second World War, modern Lviv and Kiev with events on the Maidan. The author notes that the work is dedicated to her grandmother's sister, Anna Lozynsky (Burdan), and to all families who were repressed by the Stalinist regime. Against the background of these dramatic events for Ukraine, the complicated life of the main characters of the novels is shown.

Martha's hardships are losing children, disappointment in love, feeling sick for the fate of sisters, mental anguish over hatred of her father, contemplating the terrible destruction of Baturin, perceiving war as a divorce, rescuing beloved man. The main meaning of life for Martha was love.

Irena studied in a private women's gymnasium, loved to draw and had many plans, but fate prepared for the test: the loss of first love, the troubled times of the Soviets in Lviv, the arrest of beloved husband, the inhuman tortures of the Stalinist, burial of the eldest daughter and unsuccessful search for the younger daughter. Irena had a good family, a caring husband and children, but because of obstacles she could not achieve the desired happiness.

These complicated destinies of Martha and Irena intertwined with those of other Ukrainians and are the expressions of the sufferings that have befallen these generations in different historical periods.

The image of Martha shows the transition from a patriarchal representation of a woman to a strong-willed woman who defies social norms in the struggle for her feminine happiness. Martha is the prototype of Irena, which is the result of the evolution of the role of women in society. Martha has a rebellious temper, and therefore strives to choose her own destiny, even though she sees her happiness in love and motherhood. Irena is socially active, responsible for her life, unbreakable in all circumstances of life. Martha and Irena are found to embody the images of «woman-mother» and «beloved woman», since their existential need is precisely family values. This component forms a special spiritual atmosphere in the novels and presents the mentality of the Ukrainian people. Historical novels are an artistic reflection of the past, and they also enable to get acquainted with some tragic pages of the Ukrainian history. Therefore, they have their special value on the way to developing self-awareness of the Ukrainian nation.

Key words: historical novel, female image, female fate, character, love, happiness.